

СЛОВОВІР У «НАРИСІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ» ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА

Пена Л. І.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови*

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна

orcid.org/0000-0002-7154-4617

liubov.pena@pnu.edu.ua

Ключові слова: *словотвір, словотворчі засоби, спосіб словотворення, наросток, приросток, наросткування, приросткування, Юрій Шевельов, «Нарис сучасної української літературної мови».*

Метою пропонованої статті є розгляд словотвірних особливостей української мови у праці Юрія Шевельова «Нарис сучасної української літературної мови» (1951 р.). Наголошено на тому, що словотвір (дериватологію) як самостійний розділ мовознавства, а не як складову частину лексикології чи морфології, стали виокремлювати завдяки працям Івана Ковалика, який уперше в українській лінгвістиці обґрунтував необхідність такого виокремлення.

В аналізованому «Нарисі» немає окремого розділу, присвяченого словотвору. Питання дериватології розглянуто в розділі «Слово в реченні (Частини мови)». Автор, описуючи граматичні особливості частин мови, звертає увагу на творення нових слів у системі кожної з них: «Наростки і приростки іменників», «Наростки і приростки прикметників», «Словотвір дієслова», «Словотвір і наголос прислівника», «Словотвір вигуків», «Кінцеві зауваги про словотвір у сучасній українській мові». Ю. Шевельов характеризує словотворчі форманти з погляду їхньої семантики, продуктивності/непродуктивності, виділяє серед них живі, мертві та стерті, ілюструючи багатьма прикладами. Окрім суфіксального та префіксального способів деривації, виділено словоскладання й описано його особливості щодо творення слів різної частиномовної належності. Звернено увагу також на такий своєрідний тип складених слів, як скорочені слова, та з'ясовано їхні типи.

Акцентовано на тому, що багато слухних міркувань Ю. Шевельова перегукуються з тим, що є актуальним для сьогодення. Насамперед ідеться про творення фемінітивів, яке активно обговорюється сьогодні не тільки в середовищі лінгвістів; про доречність використання найменувань із суфіксом -к- для позначення процесів і дій (на зразок посадка, підготовка, очистка) тощо.

У своїй праці Ю. Шевельов здійснив градацію способів словотворення від найпримітивніших і найменш обмежених до найскладніших і виразно обмежених.

Аналізуючи словотвір, Ю. Шевельов звертається до напрацювань своїх попередників: О. Синявського, О. Курило, В. Сімовича, І. Огієнка, О. Огоновського, Є. Рудницького, М. Станіславського, Є. Грицака та ін., скрупульозно подаючи в літературі їхні роботи.

У статті коротко описано систему використаних у «Нарисі» мовознавчих термінів, багато з яких можна було б повернути до сучасної української термінології замість усталених чужомовних лексем.

THE WORD-FORMATION IN “ESSAY OF THE MODERN UKRAINIAN LITERARY LANGUAGE” BY YURIY SHEVELYOV

Pena L. I.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Ukrainian Language Department
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine
orcid.org/0000-0002-7154-4617
liubov.pena@pnu.edu.ua*

Key words: *word-formation, word-formative means, method of word formation, accretion, Yuriy Shevelyov, «Essay of the modern Ukrainian literary language».*

The purpose of the proposed article is to consider the word-forming features of the Ukrainian language in the work of Yuriy Shevelyov “An Outline of the Modern Ukrainian Literary Language” (1951). It is emphasized that the word-form (derivatology) as an independent branch of Linguistics, and not as a component of lexicology or morphology, began to be distinguished thanks to the works of Ivan Kovalyk, who for the first time in Ukrainian linguistics substantiated the need for such a distinction.

In the analyzed “Essay” there is no separate section devoted to word creation. Issues of derivation are considered in the section “Word in a sentence (Parts of speech)”. The author describing the grammatical features of parts of speech, draws attention to the creation of new words in the system of each of them: “Nouns prefixes and suffixes”, “Adjectives prefixes and suffixes”, “Word-formation of verbs”, “Word-formation and stress of adverbs”, “Word-formation of exclamations”, “Final remarks about the word-formation in the modern Ukrainian language”. Yuriy Shevelyov characterizes word-forming formants from the point of view of their semantics, productivity/unproductivity, distinguishes among them living, dead and erased, illustrating with many examples. In addition to the suffix and prefix methods of derivation, word formation is highlighted and its features are described in terms of the creation of words of different partial linguistic affiliations. Attention was also paid to such a peculiar type of compound words as shortened words, and their types were clarified.

Emphasis is placed on the fact that many of Yuriy Shevelyov's valid considerations resonate with what is relevant today. First of all, we are talking about the creation of feminatives, which is actively discussed nowadays not only among linguists; about the appropriateness of using names with the suffix -k- to denote processes and actions (such as посадка, підготовка, очистка), etc.

In his work Yuriy Shevelyov graded the ways of word-formation from the most primitive and least limited to the most complex and clearly limited.

Analyzing the word-formation, Yuriy Shevelyov refers to the works of his predecessors: O. Synyavskiy, O. Kurylo, V. Simovych, I. Ohiyenko, O. Ogonovskiy, Ye. Rudnytskyi, M. Stanislavskiy, Ye. Hrytsak, etc., scrupulously presenting their works in references.

The article briefly describes the system of linguistic terms used in “Essay”, many of which could be returned to modern Ukrainian terminology instead of established foreign language lexemes.

Постановка проблеми. Думку про виділення словотвору в окрему галузь лінгвістичних знань першим почав обґрунтовувати в 1950-х роках професор Іван Іванович Ковалик. Однак і в раніших роботах маємо згадки про словотвірні особливості української мови. Зокрема, ще на початку ХХ ст. про деякі словотвірні риси української мови зга-

дували у своїх граматиках чи працях, присвячених нормуванню мови, Степан Смаль-Стоцький і Теодор Гартнер, Василь Сімович, Євген Тимченко, Олекса Синявський та ін.

Мета і завдання. Мета пропонованої статті – висвітлити інтерпретацію словотвірних засобів та явищ, здійснену Ю. Шевельовим у «Нарисі сучас-

ної української літературної мови», який вийшов у серії «Бібліотека українознавства» Наукового товариства імені Тараса Шевченка в Мюнхені 1951 р. і перевиданий в Україні 2012 р. Зі сформульованої мети випливають такі завдання: описати погляди лінгвіста на словотвірну систему української мови; проаналізувати особливості висвітлення ним питань, що стосуються творення слів різної частини мовної належності; звернути увагу на використанню автором термінологію в галузі словотвору.

Об'єкт дослідження – текст указаної роботи Ю. Шевельова.

Предметом аналізу є словотвірні риси української мови, зафіксовані в названій праці.

Виклад основного матеріалу. У параграфі 1 серед головних мовознавчих дисциплін автор назвав фонетику, фонологію, лексику (лексикологію), семантику (семасіологію) і граматику, що складається з морфології й синтаксису. Як бачимо, у цьому переліку немає словотвору (дериватології), тому й немає відповідного розділу. Відомості про словотвірну організацію нашої мови в названій книзі лінгвіст розглядає під час опису морфологічних та синтаксичних ознак різних частин мови в розділі «Слово в реченні (Частини мови)».

У підрозділі «Іменник» виділено окремий параграф «Наростки і приростки іменників», у якому зазначено, що найпоширенішими способами деривації для цього лексико-граматичного розряду слів є складання основ, префіксація і суфіксація. Ю. Шевельов аналізує словотвірні форманти, які служать для творення назв осіб чоловічої та жіночої статі за різними ознаками; назв дій (процесів), властивостей і абстрактних понять; назв знарядь і речей; назв для позначення «збірності» і «поодинокості»; просторових і часових понять; аналізує наростки емоційного забарвлення (пейоративно-згублені і здрібніло-пестливі). Автор звертає увагу на те, що в системі іменника функціонують мертві, стерті, продуктивні та непродуктивні наростки.

Заторкнуто тут і питання творення фемінітивів, що нині набуло особливої актуальності й неоднозначного сприйняття як у середовищі філологічної спільноти, так і поза нею. Зокрема, указано, що найменування осіб жіночої статі за різними ознаками творяться від назв чоловічого роду на -ак, -ар, -ач, -ій, -ир, -іст, -тель, -ун за допомогою суфікса -к- (*свояк* – *своячка*, *багатир* – *багатирка*, *носій* – *носійка*, *телефоніст* – *телефоністка*, *учитель* – *учителька*, *літун* – *літунка*); замість наростків -ець, -ик у відповідних фемінітивах часто вживається -иц(я) (*удівець* – *удовиця*, *винахідник* – *винахідниця*); замість -ець використовується -ниц(я) та -к(а) (*переможець* – *переможниця*, *злочинець* – *злочинниця*, *мешканець* – *мешканка*). Названо й інші фемінітивні суфікси, серед яких –

-ин(я), -ен(я), -ах(а), -ух(а), -их(а), -ов(а): *княгиня*, *бойкиня*; *туркенья*, *німкеня*; *пряха*, *дбаха*; *брехуха*, *цокотуха*, *пустуха*.

Окремого розгляду, на думку Ю. Шевельова, заслуговує суфікс -к(а), «посилено прищеплюваний у процесуальному значенні на підсоветській Україні в пресі і в літературі» [2, с. 247], який «у процесуальному значенні не чужий українській мові, але не належить до найулюбленіших і найпродуктивніших, поступаючися наросткам -нн(я), -тт(я) з їхнім дещо книжним забарвленням і нульовому наросткові з його часто народним забарвленням» [2, с. 248], напр. замість *бранка* (у значенні процесу) краще використовувати *брання* або *набір* (*добір*).

Мовознавець звертає увагу на явище омонімії (гомонімії) в системі субстантивних словотвірних формантів. Зокрема, суфікс -ник уживаємо для творення найменувань осіб (*візник*, *священник*, *винахідник*, *робітник* та ін.) та назв «дійової речі», тобто «предмета, що витворює чинність» (*годинник*, *сірник*, *сінник*, *ліжник*). Це саме стосується і формантів -ач та -ун: *ткач*, *читач*, *переписувач*, *відвідувач* як номінації осіб і *винищувач* (*літак*) як назва «дійової речі»; *сікач*, *брехун*, *ласун*, *дикун* як назви осіб і *двигун* як найменування «дійової речі». Омонімічним є також наросток -к(а), який служить для деривації фемінітивів та назв дій (процесів): *господарка* (у значенні *господиня*) і *господарка* (у значенні *господарство*); *бранка* (у значенні *полонена*) і *бранка* (у значенні *брання*); *своячка*, *секретарка*, *перекладачка* як назви осіб і *косінка*, *гулянка*, *мовчанка* – як назви дій, процесів чи станів тощо.

Цікавим є спостереження Ю. Шевельова про суфікси емоційного забарвлення, зокрема те, що «у зневажливо-згубленому значенні жартівлива мова залюбки використовує наростки чужого походження, додавані до своїх основ»: *бабенція*, *закусенція* [2, с. 253].

Аналіз іменникових суфіксів автор на основі конкретних прикладів із художньої літератури підсумовує спостереженням про те, що їх «величезне багатство ... дає стилістові невичерпний матеріал, по-перше, щоб творити потрібні неологізми, по-друге, щоб внести в свою мову ту конкретність і ту почуттєву наснагу, які відповідають його намірам і задумам. Невдало застосований наросток може ... зіпсувати весь образ... Натомість вдале використання наростка часом заступає цілий опис» [2, с. 254].

Серед іменникових префіксів Ю. Шевельов уважає типовими тільки такі чотири: па- (*пагін*, *пасмуга*), пра- (*прадід*, *праліс*), уз- (*узлісся*, *узмор'я*), недо- (*недоук*, *недокурок*).

Параграф «Наростки і приростки прикметників» присвячений опису формантів, що беруть

участь у деривації прикметників від іменників; прикметників від дієслів; прикметників від прислівників; прикметників від прикметників (внутрішньо-прикметникові наростки); а також головних приростків прикметників. Ю. Шевельов зазначає, що «наростки прикметників характеризуються далеко більшою розпливчастістю значення, ніж іменникові, що ... знаходить своє пояснення в тому, що прикметник у реченні не виступає самостійно, а при іменнику. Він, виходить, не тільки синтаксично залежить від іменника, а до певної міри й семантично» [2, с. 271].

Щодо деривації числівників, то автор, висвітлюючи питання їх відмінювання та сполучуваності, побіжно зауважує про творення збірних числівників за допомогою суфікса -ер(о): *четверо, п'ятеро, тридцятьеро*.

Для займенників характерним є те, що вони мають обмежену кількість коренів і «в них дуже мало розвинений словотвір за допомогою наростків і приростків» [2, с. 299]. Є такі займенники, від яких не можна утворити жодного похідного (напр., *я, ти, себе, цей*). Від більшості слів цього лексико-граматичного розряду деривати утворюються за допомогою різних часток. Від деяких займенників, співвідносних із прикметниками або іменниками, утворюємо деривати за допомогою ад'єктивних суфіксів емоційного забарвлення: *саменький, нікозісінко, нічогісінко*. Займенники, співвідносні з нумеративами, можуть утворювати похідні з числівниковими словотворчими формантами: *кілька – кількоро – кільканадцять – кількадесят*. Автор зазначає, що поповнення у складі займенника може відбуватися завдяки прономіналізації – «перетворення інших частин мови на займенники»: «Особливо легко це буває з іменниками й прикметниками загально-неозначеного значення, як-от *справа, питання, момент, річ, тип, штука, факт, людина, чоловік хлопець; даний, останній, певний, наступний, попередній, другий...*» [2, с. 308]. Та все ж найпоширенішим способом деривації в системі займенника, на думку дослідника, є словоскладання: *такий-сякий, казна-який* тощо.

«Словотвір дієслова» охоплює опис наростків і приростків, що служать для деривації дієслів різноманітної семантики від різночастининомовних основ. Автор наголошує на тому, що порівняно з іменниками та прикметниками у творенні дієслів мають кількісну перевагу приростки над наростками, і зазначає: «Первісне значення дієслівних приростків, як і в прийменниках, з якими приростки здебільшого походженням, звуковим складом і значенням збігаються, просторове. Решта відтінків додатково наростала на це первісне значення. Відтінки ці дуже різноманітні» [2, с. 332]. Далі йде короткий опис значень дієслівних префіксів.

Говорячи про творення дієприкметникових форм, Ю. Шевельов звертає увагу на необхідність обмеженого вживання активних дієприкметників теперішнього часу на -ач(ий), -яч(ий), -уч(ий), -юч(ий), які варто замінити прикметниками або в деяких випадках дієприслівниками чи іменниками: *обробний, вичерпний, панівний; курець* (той, хто курить), *учень* (той, хто вчиться); «напр., у реченні «Весь його погляд, *виявляючий* розум і зібрану саму в собі думку, був твердий, спокійний» (Неч.) фраза тільки виграла б, якби замість дієприкметника *виявляючий* ужити дієприслівника *виявляючи*» [2, с. 368]. Автор слушно зауважує, що «жива мова має ... безліч прикметникових відповідників чужим дієприкметникам, які, на жаль, не завжди використовуються в літературі» [2, с. 368]. «Ще штучніший і книжніший характер» [2, с. 368], за висловом мовознавця, має вживання активних дієприкметників минулого часу на -ш(ий); їх слід замінити дієприкметниками на -л(ий) або прикметниками: замість *бувши* – *колишній*, замість *померши* – *померлий*.

Окремо автор виділив «Творення й наголос дієприслівника».

У параграфі «Словотвір і наголос прислівника» Ю. Шевельов акцентує на тому, що ця частина мови «має дуже мало власних словотворчих засобів, а здебільшого позичає їх від інших частин мови» [2, с. 381]. Проаналізувавши префіксацію й суфіксацію (відприкметникові та відіменникові прислівники), дослідник стверджує, що найпродуктивнішими у системі прислівника все ж є словозрости – кількаслівні звороти, що зрослися в одне слово.

Описуючи особливості службових частин мови, Ю. Шевельов зазначає, що «прийменники не мають свого словотвору за винятком складання прийменника з прийменником в один складений прийменник» [2, с. 394]; «власний словотвір сполучника розвинений мало» [2, с. 395], і найтипівішим для нього є поєднання з часткою для творення нового сполучника; «словотвір часток нескладний... вони рекрутуються з прислівників і займенників» [2, с. 399], а також можуть утворювати нові слова, поєднуючись між собою.

У параграфі «Словотвір вигуків» мовознавець стверджує, що ці слова мають «досить багаті словотворчі засоби, що мають зовсім своєрідний характер» [2, с. 401]: окрім склеювання і подвоєння, у вигуках він виділяє властивий тільки вигукам засіб словотвору – звукову варіацію різних типів. За спостереженнями автора, для словотвору вигуків характерна «велика свобода у використанні звуків мови. Ні одна частина мови не дозволяє таких розмірно вільних чергувань голосних, приголосних, переставлень звуків, склеювань слів, як вигук. Тому вигуки творять часом широко-